

Голові разової спеціалізованої вченої ради
з присудження ступеня доктора філософії
у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка доктору
філологічних наук, професору
МАРЧУК Людмилі Миколаївні

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора філологічних наук, професора,
професора кафедри української літератури
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
МАФТИН Наталії Василівни
на дисертаційну роботу «Художньо-документальна проза
Олекси Гай-Головка: проблематика і жанрова специфіка»
КАПЛИЧНОЇ Людмили Олексіївни
представлену на здобуття ступеня доктора філософії
з галузі знань 03 Гуманітарні науки
за спеціальністю 035 Філологія**

Дисертаційну роботу Капличної Людмили Олексіївни присвячено поглибленому вивченню прозової спадщини (зокрема жанру «нон-фікшн») О. Гай-Головка, одного із діаспорних письменників, тих, хто після втрати Україною державності творив «державу слова» в художніх текстах, намагався донести людству правду про геноцид, вчинений московією над українцями. Актуальність звернення до прози цього письменника постає особливо виразно у наші дні. Адже «творчість майстра пера ще мало досліджена, ім'я його недостатньо відоме українському читачеві» (с. 22), тому історична справедливість щодо О. Гай-Головка повинна, нарешті, звершитися: ця багатогранна творча постать (поет, прозаїк, мемуарист, перекладач) має бути повноцінно вписана в український літературний процес. Окрім того, нефікційна проза письменника, що стала об'єктом дослідження в дисертації Капличної

Людмили Олексіївни, становить і важливу терапевтичну сторінку нашої літератури, покликану виконати місію наративізації травми репресій, Голодомору. Адже саме пам'ять (чи забуття), репресовані спогади або травматичний досвід «впливають на формування колективної ідентичності та соціальних просторів, у яких й існує ця колективна ідентичність» (С. Шліпченко).

Актуальність теми дисертаційної роботи

Звісно, зовсім недослідженою цариною для українського літературознавства творчість О. Гай-Головка не можна вважати: монографія П. Сороки «Літературно-творчий шлях О. Гай-Головка» та дві кандидатські дисертації (Н. Швець «Морально-етична проблематика у творчості О. Гай-Головка», О. Онищенко «Поетика мемуарної прози письменників української діаспори другої половини ХХ століття») не дозволяють віддати пальму першості дисертантці. Однак дослідниця поставила перед собою завдання зосередитись саме на нефікційному сегменті прози письменника і «перейти від спорадичних оцінок» до «системно-цілісного оцінювання» мемуарних повістей «Поєдинок з дияволом», «Смертельною дорогою», «Їм дзвони не дзвонили», епістолярної та щоденникової творчості митця, простежити детермінованість цілісності ідейно-тематичного спектру цієї прози і її жанрової специфіки цілісністю світоглядних позицій Олексі Гай-Головка – себто, органічною єдністю «життєтворення» й «текстотворення» письменника. Отже, на наше переконання, дисертація присвячена справді актуальній темі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертація виконана на кафедрі історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в руслі комплексної теми «Проблеми традицій і новаторства в українській літературі: компаративні аспекти» (державний реєстраційний номер 0116U008412). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 29 листопада 2022 р.).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх достовірність

Дисертація, подана для рецензування, має чітку, оптимальну для досягнення поставленої мети структуру, завдяки чому забезпечено цілісність та ґрунтовність аналізу нефікційної прози О. Гай-Головка, її ідейно-художніх та поетикальних особливостей. Цьому посприяла й обрана методологія. Мета й завдання, специфіка об'єкта й предмета кваліфікаційної роботи зумовили вибір найоптимальніших для дослідження такого типу методів: *біографічного* – «для характеристики творчої постаті митця слова, пізнання його світорозуміння», *порівняльно-історичного* (адже творчість митця розглядається в контексті його доби й літературного процесу), *естетико-функціонального* (забезпечує прочитання твору як художнього феномена), *філологічного та психологічного*.

Позитивне враження справляє теоретико-методологічне підґрунтя дисертаційного дослідження, базоване на працях, присвячених проблемам генології та теорії художньо-документальної прози (О. Галича, В. Біляцької, Т. Бовсунівської, М. Гірш, А. Грей, А. Вержбіцької, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, С. Лі, Ф. Лежена, Р. Любас-Бартошинської, Г. Мазохи, О. Рарицького, П. Родака, С. Скварчинської, Карла фон Сидова, Ж. Старобінські, М. Федунь, Т. Черкашиної), дослідженнях науковців у галузі теорії літератури й літературної критики, історії української літератури, рецептивної естетики, філософії, аналітичної психології, культурології (Г. Аласдера, Ф. Анкерсмита, В. Біляцької, Л. Джигун, В. Іванишина, А. Ільків, А. Камю, І. Констанкевич, Ю. Коваліва, Е. Корет, Н. Колошук, С. Луцій, Н. Мажари, Н. Мафтин, О. Матвеевої, В. Мацька, С. Михиди, М. Моклиці, М. Мігель, В. Назарця, В. Просалової, П. Родака, П. Сороки, Н. Швець). Історико-теоретичні аспекти вивчення художньо-документальної прози О. Гай-Головка логічно

вимагали використання досліджень, присвячених діаспорній літературі, представлених в роботі працями І. Безпечного, Г. Воронець, М. Гураленка, В. Державина, В. Жили, Ю. Мулика-Луцика, Ф. Онуфрійчука, В. Сварога, Яра Славутича, Ю. Шевельова.

У вступі дисертації чітко обґрунтована актуальність, визначено об'єкт і предмет дослідження, мету, завдання, методи дослідження, особистий внесок, логічно сформульована наукова новизна, практичне значення дослідження. Стверджуємо, що зміст дисертації відповідає меті та завданням дослідження.

У **першому розділі** «Теоретико-методологічні основи вивчення творчості Олекси Гай-Головка» розкрито сутність літературознавчого поняття «художньо-документальна проза» та особливості її літературознавчої інтерпретації. Дисертантка стисло простежує жанрову генезу такої прози від її першопочатків, наголошуючи як основну прикмету «поєднання документального та художнього начал, об'єктивних і суб'єктивних чинників». Важливо, що тут акцентовано залежність творів такої якості від ідеології – дослідниця слушно зауважує, що «радянська доба не сприяла розвитку такої літератури». Відтак наголошує на активному функціонуванні художньої документалістики «в умовах вільного світу» – на діаспорних теренах. Привертає увагу глибока обізнаність дисертантки із літературознавчими працями дослідників, які розробляють проблему «чіткого понятійного тлумачення художньо-документальної прози»: О. Рарицького, М. Саболчі, М. Конєвої, О. Галича, Н. Колошук, М. Федунь, Т. Черкашиної та ін. Дослідниця аргументовано дискутує із окремими положеннями цих праць, переконливо доводить власну думку (зокрема спростовує тезу М. Конєвої про відмінність між термінологічним наповненням понять «література факту», «документалістика», «література нон-фікшн»; міркування М. Федунь щодо ототожнення художньо-документальної прози із «документалістикою»). Здобувачка ґрунтовно опрацювала теоретичні праці, що стосуються «питань жанрової кодифікації художньо-документальної прози». Її позиція у цьому питанні суголосна з висновками літературознавця О. Рарицького: «завдяки

стилістичним прийомам алюзії, аплікації, парафразу, ремінісценції, технікам колажу й мозаїки народжуються нефікційні твори». Також наголошено як одну з ключових ознак художньо-документальної прози «жанрову взаємозамінність». Робота засвідчує ґрунтовну обізнаність здобувачки як із корпусом української материкової художньо-документальної прози, так і діаспорної.

Питома вага документа, кордони художності в літературі факту, художні образи, які супроводжують нефікційний текст (образи-пейзажі, образи-інтер'єри, образи-емоції, портретні силуетки) та їх продуктивність у різних жанрах літератури факту – ці проблеми стали також об'єктом дослідження у першому розділі роботи. Достатньо глибоко і всеохопно проаналізовано етапи становлення творчої особистості О. Гай-Головка, біографічний синерген його творчості. Постать митця розкривається багатогранною, його творчість постає умотивована домінантою відповідності текстотворення життєтворенню. Важливо і те, що проза О. Гай-Головка, що стала об'єктом дослідження в дисертації, подається в контексті живої рецепції – відгуків діаспорних літературознавців та критиків, тобто, ця проза постає «вписаною» в літературний процес свого часу, хоча в Україну, до українського читача вона повертатиметься значно пізніше.

Вагомим, добре продуманим є в структурі дисертації і **другий розділ роботи** – власне аналіз мемуарних повістей письменника крізь призму їх проблематики і жанрово-стильової специфіки. Твори «Поединок з дияволом», «Смертельною дорогою», «Їм дзвони не дзвонили» стали звинуваченням тоталітарній радянській системі, пролунали як викриття політики геноциду, твореної на українській землі московією. Звісно, що в Україні вони були заборонені, натомість у діаспорі їх сприйняли як «сенсаційний твір національно-політичного значення» (Ю. Мулик-Луцик). Критики наголошували «автопсихотерапевтику» як «психологічну генезу» цих творів. Однак зроблена митцем «студія травми», «нарративізація травми» слугує меті звільнення, зцілення не тільки власної душі від травматичного досвіду, але й колективного підсвідомого. Діаспорний критик Ю. Мулик-Луцик писав так

про ці твори: «Це унікальний психологічний документ», підкреслював проговорення травматичного досвіду, якого зазнала душа письменника ще з раннього дитинства.

Дисертантка подає цікаві матеріали про творчу лабораторію митця, історію написання повістей, прохолодне сприйняття українськими емігрантами Лондона рукопису, успіх творів у Канаді, співпрацю із Іваном Тиктором.

Серед композиційних особливостей повісті «Поєдинок з дияволом» дослідниця наголошує «експозиційну інтригу», наявність детективно-пригодницьких елементів, композиційну єдність трьох частин твору проблематикою, персонажним світом, типом нарації. Дуже добре, що увага і на специфіці підзаголовку твору – «фільми наших днів», що трактується дисертанткою як «інтермедійний жанрово-змістовий маркер, що розкодує поетику й модальність твору» (с. 61). Зауважимо: таке «маркування» прози було характерне для доби. Згадаймо повістевий цикл «Чорторий» Ф. Дудка з підзаголовком «Фільми української боротьби 1919-1920 рр.», збірку новел Мирослава Ірчана «Фільми революції». Фрагментарність тут зумовлена й жанровою специфікою творів, що, за задумом авторів, мали тяжіти до кінематографу. Це давало можливість поєднати епічність з ліризованим наративом, плавний плин часу з калейдоскопічністю картин, динамізувати розвиток сюжету, ущільнити хронотоп.

Цікавими й присутніми є міркування дослідниці про категорію трагічного як тип моделювання епічного твору. Зробивши ґрунтовний аналіз проблематики і жанрово-композиційних особливостей «Поєдинку з дияволом», здобувачка висновкує про те, що ця категорія у повісті розроблена на трьох рівнях: опосередковано, безпосередньо й екзистенційно. І саме завдяки такому моделюванню твору, як акцентує дослідниця, авторові вдалося розкрити повномасштабну картину геноциду українців, глибину травми, що пережила ціла нація.

Вдумливий і глибокий аналіз, зроблений дисертанткою, розкрив усю поліаспектність жанрово-проблематичного спектру твору, єдність біографічного синергену твору з широким спектром проблематики – «особисте

життя автора суміщається з опосередкованим і набуває в межах повісті екзистенційного змісту».

Не оминула увагою дослідниця і специфіку нарації, адже «надзавдання свідка-жертви советського тоталітаризму донести світові правду» вмотивовує і тип оповідача, який у повісті ототожнюється із автором через експресивно-пристрасну домінанту.

Фахово, на високому літературознавчому рівні розкрито в роботі і роль «метафоризації нефікційного тексту» (с.71), позасюжетних елементів, аргументовано доведено думку про те, що твір О. Гай-Головка має ознаки «пригодницької мемуарної літератури».

Повість «Смертельною дорогою», що стала своєрідним продовженням «Поєдинку з дияволом», розкриває перед читачем трагедію «Розстріляного відродження». Зосередившись на часопросторових рамках твору, специфіці композиції, специфіці наративної організації, здобувачка слушно звертається й тут до біографічного синергену О. Гай-Головка – свідка, що виступає в ролі жертви й звинувачує московських опричників. Глибока студія наративної стратегії твору дозволяє дисертантці зробити висновок: «художньо-документальна канва позначена кількома типами нараторів. Автодієгетичний (герой власних історій) і гомодієгетичний (персонаж в оповіді) наратори взаємодіють і доповнюють один одного, що певним чином пояснює здатність глибоке мавторове «всезнання», зокрема розв'язки того чи іншого сюжетного ходу». Важливо, що дослідниця простежує відмінність у «питомій вазі» автобіографічного елемента у цьому творі в порівнянні з попередньою повістю.

Живий подих епохи, часто – моторошний, однак наповнений, образно кажучи, биттям сердець тих, хто намагався протистояти московським катам, хто був зламаний, фізично знищений, постають на сторінках прози О. Гай-Головка. Такі «портрети в документальному творі» (О. Галич) несуть правду про репресованих діячів культури (Г. Косинка, В. Сосюра, М. Куліш, М. Хвильовий, П. Панч, О. Влизько, В. Свідзінський). Дослідниця наголошує, що ці «тексти в тексті», які «набувають форми есе», також є специфічною рисою манери письма О. Гай-Головка.

«Трагічний літопис Голодомору», як називають дослідники повість «Їм дзвони не дзвонили», проаналізовано в дисертації крізь призму «суб'єктивно психологічної оцінки» тих страшних подій автором-очевидцем. Вважаємо, що цей «кут зору», обраний дослідницею, є найоптимальнішим для розкриття проблематики та ідейно-художніх особливостей повісті, це дозволило цілком зосередитися на показові тих жахливих подій і їх травматичних наслідках як для окремо взятого персонажа-наратора, так і всієї нації. Важливо, що дисертантка порушує і проблему постпам'яті, адже минуле «вгризається» (А. Бергсон) в теперішнє, тому повість О. Гай-Головка, за умов її популяризації, може стати важливою складовою терапевтичних наративів. Здобувачка наголошує і створений автором «психотип окупанта-росіянина», показує, як «на контрастах» між психотипом цього ворога й українця автор «руйнує міф про братній російський народ», ба більше – як «на різючих контрастах» моделюється «дихотомічний образ світла й темряви».

Добра обізнаність дисертантки із жанровими модифікаціями нефікційної літератури дозволила їй розгорнути цікаву дискусію із думками літературознавців В. Жили та П. Сороки щодо жанру твору «Їм дзвони не дзвонили», аргументація власного висновку дослідниці – переконлива.

Важливим й умотивованим у дисертаційному дослідженні Людмили Капличної є і **третій розділ** – «Епістолярно-щоденниковий дискурс творчості О. Гай-Головка». Тут ґрунтовним аналізом охоплено широкий проблемно-тематичний спектр епістолярію письменника, зокрема й досліджено епістолярну спадщину як джерело вивчення його біографії, у тому числі й творчої лабораторії. Зауважимо, що дослідниця провела дуже ретельну й копітку роботу, опрацьовуючи цей пласт творчої спадщини письменника.

Епістолярний стиль, манера епістолярної комунікації О. Гай-Головка також опрацьовані в дисертації глибоко й поліаспектно. Важливо, що дослідниця не оминула увагою і «літературознавчі погляди» О. Гай-Головка, найповніше відбиті в його щоденникових записах, проаналізувала видавничу (як укладача фундаментальних антологій) і перекладацьку діяльність. Варто зазначити, що одним із домінантних підходів у дисертації, що забезпечують її

цілісність, є, попри науковість, зорієнтованість на факт, намагання «побачити» митця як цілісну особистість, чію життєву, світоглядну і творчу основу становила ідея України.

Наукова новизна одержаних результатів, їх теоретичне і практичне значення

Дисертаційне дослідження Капличної Людмили Олексіївни безсумнівно є важливим внеском в українське літературознавство, зокрема в дослідження діаспорної прози, її ідейно-тематичного спектру. Важливими є і висновки щодо генологічних особливостей прози О. Гай-Головка, її стильової й жанрової своєрідності, критеріїв трансформації художньо-документальних жанрів та їх модифікації в нових історичних умовах. Окреслено метажанрові особливості автобіографічно-мемуарних повістей «Поєдинок з дияволом», «Смертельною дорогою», «Їм дзвони не дзвонили», епістолярію і щоденника письменника. Виконана робота сприяє подальшій систематизації й конкретизації наукових уявлень про генологічні особливості нефікційної прозотворчості.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані у лекційно-семінарських курсах з історії української літератури, спецкурсах, присвячених творчості діаспорних письменників, також можуть бути використані для написання посібників, методичних розробок.

Відповідність дисертації встановленим вимогам

У дисертації представлено науково обґрунтовані положення, що ґрунтуються на фаховому, переконливо аргументованому аналізі як теоретичного матеріалу, так і художніх текстів. Порушень академічної доброчесності у роботі не виявлено. Структура роботи, її зміст відповідають вимогам, що ставляться до такого типу робіт (дослідження складається із трьох розділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (218 найменувань, з яких 13 – іноземними мовами), додатків.

Висновки дисертації є ґрунтовними та переконливими, повною мірою віддзеркалюють основні результати та відповідають поставленим завданням. Оригінальність, самостійність та високий рівень науковості дисертації підтверджуються її апробацією на 6 Міжнародних науково-практичних конференціях, 12 Всеукраїнських та 1 регіональній конференціях, публікаціями результатів дослідження у 12 наукових працях, з яких 5 статей опубліковано у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України, 3 публікації – апробаційного характеру (одна з них опублікована в наукових виданнях країн ЄС), а також 4 додаткових (одна з них опублікована за кордоном).

Дискусійні положення та зауваження до дисертації

Водночас віддаючи належне науковій праці Людмили Капличної, вкажемо на певні аспекти, що вимагають, на наш погляд, пильнішої уваги:

1. У роботі недостатньо вичерпно означено роль документа у творенні найактивніших жанрів художньо-документальної прози О. Гай-Головка. Дисертантці варто було б звернути увагу на його роль у творенні мемуарних, епістолярних і щоденникових текстів, з'ясувати спільні і відмінні риси у моделюванні нефікційних творів письменника.

2. У параграфі 2.2. «Осмислення мученицького шляху українського письменництва доби «Розстріляного Відродження» (повість «Смертельною дорогою») виписано портрети літераторів доби «Розстріляного відродження», з якими О. Гай-Головка близько контактував, мав товариські і творчі стосунки. Серед письменницьких імен з кола його спілкування увагу дослідниці привернули Г. Косинка, В. Сосюра, М. Куліш, М. Хвильовий, П. Панч, Є. Фомін, О. Влизько, В. Свідзінський. Натомість поза її науковими інтересами залишилися імена О. Вишні, І. Маловічка, М. Ялового, Г. Епіка, Г. Шкурупія. Виникає запитання: за якими критеріями здійснювався відбір постатей письменників для характеристики їхніх літературних портретів?

3. На окремих етапах дослідження мемуарної прози О. Гай-Головка, на нашу думку, недостатньо повно задіяний літературний контекст. Авторка

дисертації для увиразнення характеру доби цілком доречно залучає художньо-документальні твори І. Огієнка, Г. Костюка, Ю. Шевельова. Вважаємо, що для пояснення сутності творчо-мистецького мислення письменника доречно було би використати спогади його сучасників Д. Гуменної Г. Журби, О. Ізарського, І. Кошелівця, О. Мак, Д. Нитченка, Л. Палій, чиї імена лише побіжно згадуються у дисертаційній роботі.

4. Для встановлення епістолярного діалогу між письменником і його адресатами в структуру дисертації варто було б залучити листи з архіву письменника, адресовані Гай-Головку.

5. Іноді в роботі спостерігається певне «витікання» (чи втікання) за межі досліджуваного (маємо на увазі зокрема викладені на двох сторінках (с.84-85) поради, дані О. Гай-Головкові під час його ленінградського періоду Юхимом Ружанським.

6. У другому розділі роботи, аналізуючи твір «Поединок з дияволом», дисертантка слушно зупинилася і на специфіці підзаголовку твору – «фільми наших днів» (с. 61), що трактується дисертанткою як «інтермедійний жанрово-змістовий маркер, що розкодовує поетику й модальність твору». Хотілося б глибшого пояснення, яким саме чином цей «інтермедійний жанрово-змістовий маркер» впливає на поетику твору О. Гай-Головка (чи віддзеркалює її).

Загальна оцінка дисертації

Однак висловлені міркування жодним чином не торкаються концептуальних засад роботи й не заперечують той факт, що дисертація КАПЛИЧНОЇ Людмили Олексіївни «Художньо-документальна-проза Олексі Гай-Головка: проблематика і жанрова специфіка» – ґрунтовне й оригінальне дослідження, самостійна, структурно завершена наукова праця, у якій здійснено комплексне дослідження нефікційної прози О. Гай-Головка. Безсумнівним є теоретичне та практичне значення рецензованої дисертації.

Дисертаційна робота Капличної Людмили Олексіївни «Художньо-документальна-проза Олексі Гай-Головка: проблематика і жанрова специфіка» відповідає спеціальності 035 Філологія, Порядку присудження ступеня доктора

